

Ναυμαχία του Ναυαρίνου (8/20 Οκτωβρίου του 1827). (πρόταση Π. Στίλπων).

Η ναυμαχία του Ναυαρίνου (1827). Ελαιογραφία του Γκαρνερέ.

Η ναυμαχία στο Ναυαρίνου έγινε στις 8/20 Οκτωβρίου του 1827, κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης (1821–1832) στον κόλπο Ναυαρίνο, στη δυτική ακτή της χερσονήσου της Πελοποννήσου στο Ιόνιο Πέλαγος.

Η εξέλιξη των γεγονότων.

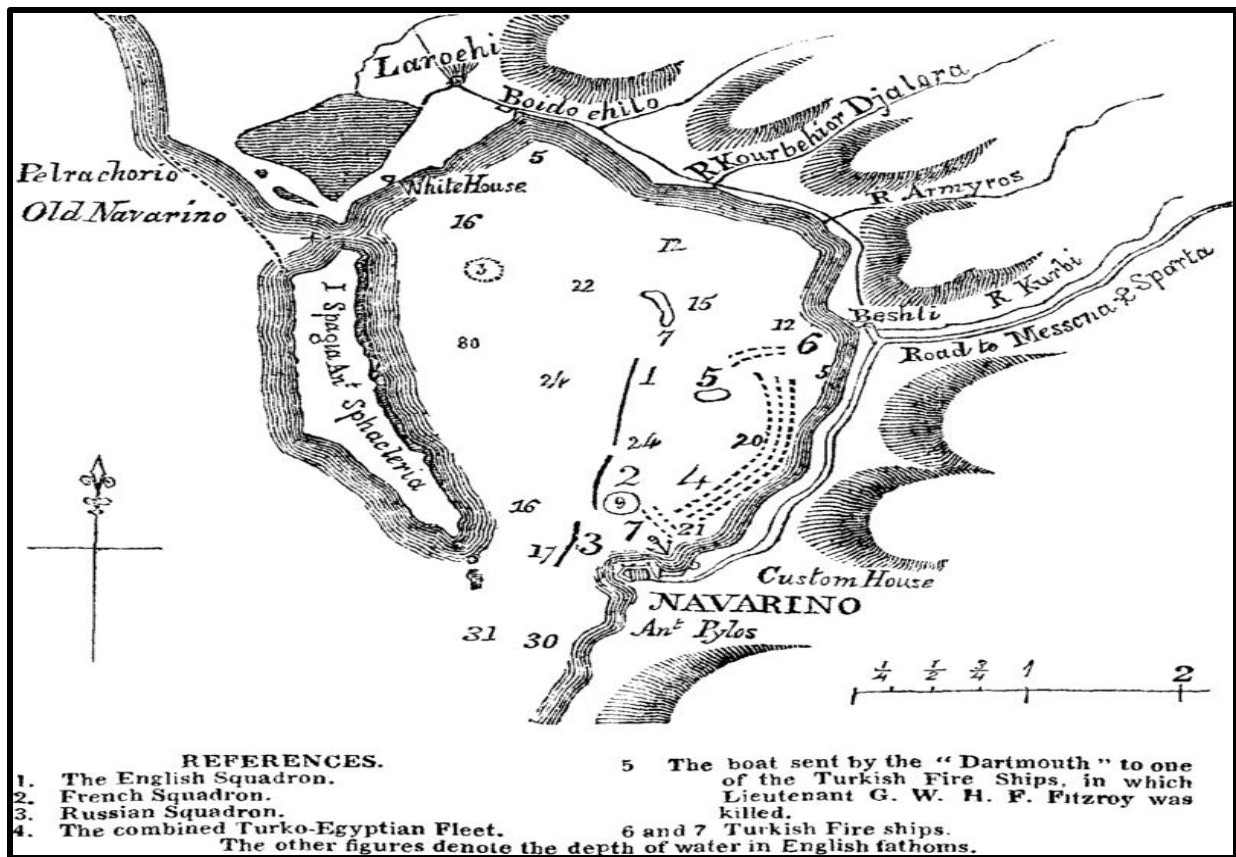
Ενώ οι δημοκρατικές κυβερνήσεις Ηνωμένου Βασιλείου και Γαλλίας, παρασυρμένες και από τον φιλελληνισμό των ψηφοφόρων τους, έστειλαν δυνάμεις στην Ελλάδα, η Ρωσία παρέμενε εχθρική [«Την έκθεση του γραμματέα της Ρωσικής πρεσβείας Σεργκεΐ Ιβάνοβιτς Τουργκένιεφ ο οποίος ήταν ο κυριώτερος συνεργάτης του πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη. Ο Τουργκένιεφ έφθασε στην Πετρούπολη στις 5 Σεπτεμβρίου 1821 και υπέβαλε αμέσως την έκθεσή του στον τσάρο.», «Θεωρεί, όμως, τη δημιουργία ενός ισχυρού ελληνικού κράτους, ικανού να υποκαταστατήσει την οθωμανική ισχύ, ακόμα και μακροπρόθεσμα, επικίνδυνη για τα ρωσικά συμφέροντα.

Η Ρωσία έσωσε την οθωμανική αυτοκρατορία από τη διάλυση σ' εκείνη την κρίσιμη στιγμή, γράφει ο Τουργκένιεφ. Αποκηρύσσοντας το κίνημα του Υψηλάντη, καταδικάζοντας την ελληνική εξέγερση με τις εγκυκλίους προς τους κατά τόπους Ρώσους προξένους και διαβεβαιώνοντας την Πύλη για τη νομιμοφροσύνη της εμπόδισε τη γενίκευση του ξεσηκωμού σε ολόκληρο το ευρωπαϊκό τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας και αλλού ίσως.

Η Ρωσία, γράφει ο Τουργκένιεφ, δεν είχε στο νου της, τον τελευταίο καιρό, να ελευθερώσει τους ομόθρησκους Έλληνες από τον οθωμανικό ζυγό.» «Η Ρωσία ήταν “φίλη της Πύλης” ...», «Κατα τον Τουργκένιεφ όλα αυτά τα μέτρα του υπουρ-γού Εξωτερικών της Ρωσίας, μέτρα συνετα και νόμιμα, επιδοκιμάσθηκαν με εκδηλώσεις ευγνωμοσύνης από την οθωμανική Κυβέρνηση.» (Κυριάκος Σιμόπουλος: «Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα τού 1821», τόμος α', Αθήνα 1979, σελ. 162, 163, 164, 172)].

Μόνον όταν φάνηκε ότι η Ελλάς θα γίνει ανεξάρτητο κράτος (με την υποστήριξη τού Ηνωμένου Βασιλείου και της Γαλλίας), αποφάσισε και η Ρωσία να στείλει στόλο στη ναυμαχία τού Ναυαρινού, μόνο και μόνο για να μη μείνει απ' έξω. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα Ρώσικα πολεμικά πλοία ήταν λιγότερα από τα Βρετανικά και τα Γαλλικά, καθώς και ότι μπήκαν τελευταία στον κόλπο.

Η Γαλλία ένωσε τις άλλες δύο δυνάμεις προκειμένου να αποκατασταθεί ο ηγετικός ρόλος της στις ευρωπαϊκές υποθέσεις μετά από την ήττα της στους Ναπολεόντειους πολέμους. Οι κυβερνήσεις και των τριών δυνάμεων δέχονταν επίσης υπό την έντονη πίεση της εγχώριας κοινής γνώμη τους ώστε να ενισχυθούν οι Έλληνες, ειδικά μετά από την εισβολή της Πελοποννήσου, το 1825, από τον υποτελή στους Οθωμανούς Ιμπραήμ Πασά της Αιγύπτου και τις αγριότητες του στρατού του σε βάρος του γηγενούς πληθυσμού.

Χάρτης του όρμου του Ναβαρίνου. Το διάγραμμα διάταξης της μάχης εμπεριέχει ανακρίβειες.

Οι δυνάμεις συμφώνησαν με τη Συνθήκη του Λονδίνου (1827), περί τα τέλη Ιουνίου, να αναγκάσουν την οθωμανική κυβέρνηση να παραχωρήσει αυτονομία στους Έλληνες και απέστειλαν ναυτικές μοίρες στην ανατολική Μεσόγειο για να επιβάλουν την πολιτική τους αλλά και να καταστείλουν την πειρατεία που έβλαπτε το βρετανικό εμπόριο στην Αν. Μεσόγειο. Η Ελληνική πλευρά με πράξη της 21 Ιουνίου (παλαιό ημερολόγιο) δέχθηκε αμέσως την συμφωνία αλλά ο Ιμπραήμ, που στο μεταξύ ήλεγχε σχεδόν όλη την Πελοπόννησο, ζήτησε προθεσμία έως ότου λάβει εντολές από την Αίγυπτο και την Κωνσταντινούπολη. Ο ίδιος υποσχέθηκε ότι ο στόλος του δεν θα εξέλθι από την Πύλο πριν έλθουν οι διαταγές που περιμένει.

Διοικητής του συμμαχικού στόλου ανέλαβε ο αντιναύαρχος Εδουάρδος Κόδρινγκτον (Sir Edward Codrington) ο οποίος από το 1826 είχε τοποθετηθεί ως ανώτατος διοικητής του βρετανικού στόλου της Μεσογείου.

Την 6η Σεπτεμβρίου (παλαιό ημερολόγιο) συνέβη ναυτικό επεισόδιο μεταξύ βρετανικών και τουρκαιογυπτιακών πλοίων στα παράλια της Παρνασσίδας (εκεί όπου πολλά χρόνια αργότερα δημιουργήθηκε η κωμόπολη της Ιτέας και συγκεκριμένα στην τότε θέση Σκάλα Σαλώνων), όπου το ατμόπλοιο «Καρτερία» με κυβερνήτη το Φρανκ Χέιστινγκς κατέστρεψε 6 μικρά τουρκικά σκάφη και ένα αλγερινό. Μετά από αυτό, την 19 Σεπτεμβρίου, σημαντική μοίρα του τουρκαιογυπτιακού στόλου παραβίασε την υπόσχεση και απέπλευσε από την Πύλο για να τιμωρήσει τα βρετανικά πλοία. Ο ναύαρχος Κόδριγκτον ορμώμενος από τη Ζάκυνθο με δύο μόνο πλοία (μέρος του στόλου του είχε σταλεί στη Μάλτα για επισκευές) ανάγκασε την τουρκαιογυπτιακή μοίρα να επιστρέψει στο λιμάνι αλλά ο Ιμπραήμ έστειλε στρατό στην ξηρά όπου προέβη σε εμπρησμούς και καταστροφές των καλλιεργειών ως αντίποινα. Ο καπετάνιος Χάμιλτον που αποβιβάστηκε στη ξηρά μαζί με Ρώσο αξιωματικό, σε αναφορά του προς τον Κόδριγκτον ανέφερε ότι πυκνοί καπνοί αναδύονταν, και γυναίκες και παιδιά πέθαιναν από την πείνα μή έχοντας για τροφή τίποτα περισσότερο από χόρτα. Κάποιοι είχαν βρει καταφύγιο στα βουνά όπου ο Χάμιλτον υποσχέθηκε να στείλει λίγο ψωμί. Κατέληγε με την εκτίμηση ότι «αν ο Ιμπραήμ παραμείνει στην Ελλάδα, περισσότερο από το ένα τρίτο των κατοίκων θα λιμοκτονήσει». Μετά από αυτή την αναφορά οι τρεις ναύαρχοι έστειλαν επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Ιμπραήμ, αλλά έλαβαν την απάντηση ότι αυτός ήταν άφαντος.

Η Ναυμαχία του Ναυαρίνου, Ιβάν Αϊβαζόφσκι.

Οι τρεις επικεφαλής, αντιναύρχος Κόδριγκτον, υποναύαρχος Δεριγνύ (ιππότης De Rigny) και υποναύαρχος Χείδεν την 18η Οκτωβρίου (νέο ημ/γιο) έκριναν ότι δεν πρέπει να παραμείνουν θεατές των βιαιοπραγιών των Οθωμανών. Προηγουμένως ο Στράτφορντ Κάνιγκ είχε δώσει στον Κόδριγκτον την δική του ερμηνεία της Συνθήκης του Λονδίνου: «Αν δεν εισακουσθεί ο λόγος σας, μεταχειριστείτε τα πυροβόλα».

Μετά από αυτό οι ναύαρχοι συμφώνησαν ότι ο Ιμπραήμ παραβιάζει τις συμφωνίες και απαίτησαν από αυτόν να αποπλεύσουν τα πλοία του προς Αίγυπτο ή Κωνσταντινούπολη αλλιώς θα του επιτεθούν. Ο συμμαχικός στόλος εισήλθε στην Πύλο την 8/20 Οκτωβρίου και άρχισε να παίρνει θέσεις μάχης. Ο Κόδριγκτον, πάνω στο πλοίο του «Ασία» (84 πυροβόλα), έλαβε μήνυμα ότι «ο Ιμπραήμ δεν είχε δώσει την άδεια για να εισέλθει ο συμμαχικός στόλος στο λιμάνι», στο οποίο απάντησε ότι «δεν ήλθε για να λάβει διαταγές αλλά για να δώσει» και ότι «αν ριχτεί πυροβολισμός κατά του συμμαχικού στόλου θα καταστρέψει τον τουρκικό, και ότι δεν θα λυπηθεί αν του δοθεί αυτή η ευκαιρία.»

Η Ναυμαχία του Ναυαρίνου, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, Ελλάδα.

Μια βρετανική λέμβος με σημαία κήρυκος προσέγγισε ένα αιγυπτιακό πυροπολικό με σκοπό να του ζητήσει να απομακρυνθεί. Οι Αιγύπτιοι πυροβόλησαν πρώτοι και σκότωσαν αξιωματικό που επέβαινε στην λέμβο. Ακολούθησε ανταλλαγή πυροβολισμών και σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν περισσότεροι ναυτικοί μέσα στην λέμβο. Παρόμοιο επεισόδιο έγινε και σε άλλο σημείο. Από τον οθωμανικό στόλο ρίχτηκαν πυροβολισμοί και προς το πλοίο Sirene του Γάλλου ναυάρχου. Ο Κόδριγκτον έστειλε τον Έλληνα πρωρέα Μιχαήλ να ζητήσει από τον Αιγύπτιο ναύαρχο να παραμείνει ουδέτερος. Αφού ο Μιχαήλ παρέδωσε το μήνυμα, ενώ επέστρεφε στη λέμβο δέχθηκε εν ψυχρώ πυροβολισμό από Τούρκο ναυτικό, ο οποίος διέκρινε ότι ο απεσταλμένος του Άγγλου ναυάρχου ήταν Έλληνας. Ο Δεριγνύ από την πλευρά του ζήτησε επίσης από την πλησίον του Αιγυπτιακή φρεγάτα να μην ανοίξει πυρ. Ωστόσο, η ένταση δεν ήταν δυνατόν πλέον να ελεγχθεί. Ο τουρκοαιγυπτιακός στόλος, κρίνοντας ότι έχει υπεροχή άνοιξε πυρ κατά συμμαχικών πλοίων και η ναυμαχία άρχισε σε όλη τη διάταξη των πλοίων. Ο τουρκοαιγυπτιακός στόλος υπερτερούσε αριθμητικά και ταυτόχρονα υποστηριζόταν από πυροβόλα των γύρω φρουριών.

Σε κρίσιμη στιγμή της ναυμαχίας μπήκε στο λιμάνι ο Ρωσικός στόλος αποτελούμενος από οκτώ πλοία. Λεπτομερείς περιγραφές της μάχης αναφέρουν ότι τα πλοία ήταν τόσο κοντά μεταξύ τους, ώστε εμπλέκονταν τα ξάρτια τους οι δε ναύτες έβαλαν ακόμα και με πιστόλια. Μέχρι ώρα 5 το απόγευμα τα πλείστα των τουρκοαιγυπτιακών πλοίων είχαν καταστραφεί ή παραδοθεί. Οι απώλειες των Οθωμανών υπολογίζονταν σε 6.000 ενώ μόνο πάνω στην τουρκική και αιγυπτιακή ναυαρχίδα οι νεκροί και οι τραυματίες ήταν περίπου 1.000. Από τη συμμαχική πλευρά οι νεκροί και τραυματίες ήταν 654 άνδρες εκ των οποίων 272 Βρετανοί, 184 Γάλλοι και 198 Ρώσοι. Ο Δεριγνύ ανέφερε ότι «στην ιστορία δεν υπήρξε μεγαλύτερη καταστροφή στόλου». Στη διάρκεια της μάχης το «Ασία» είχε δεχτεί πάνω από 170 βολές και είχε πάθει ζημιές στην εξάρτησή του. Ο Κόδριγκτον δέχτηκε μια βολή μουσκέτου που του τρύπησε το μανίκι στο ύψος του καρπού ενώ το ρολόι και το πανωφόρι του καταστράφηκαν από θραύσματα ξύλου. Επίσης, τραυματίστηκε και ο γιος του.

Ο Βρετανός Ναύαρχος Κοδρινγκτον (κέντρο) διαπραγματεύεται στο παλάτι του Μεχμέτ Αλή Πασά στην Αλεξάνδρεια, την Αίγυπτο (1828).

Την επομένη ημέρα οι σύμμαχοι απαίτησαν από τον Ιμπραήμ, που στο μεταξύ είχε καταφύγει στα βουνά της Μεσσηνίας, να υψώσει λευκή σημαία σε όλα τα φρούρια με την απειλή ότι αν ριχτεί έστω και ένας πυροβολισμός θα θεωρηθεί ως κήρυξη πολέμου. Οι Οθωμανοί αποδέχτηκαν και υπεγράφη ανακωχή πάνω στην ναυαρχίδα του Κόδρινγκτον.

Αυτός την επομένη της ναυμαχίας απέστειλε επιστολή προς το Ναυαρχείο όπου περιέγραφε με λεπτομέρειες τη ναυμαχία και τις απώλειες. Ανέφερε ότι η μάχη ήταν απαραίτητη για να τηρηθούν οι όροι που είχαν προβλεφθεί από τη συνθήκη και για να σταματήσει η άγρια εξολόθρευση που διεξήγαγε ο Ιμπραήμ.^[4]

Η απήχηση του αποτελέσματος της ναυμαχίας.

Η κοινή γνώμη στην Ευρώπη, που επί χρόνια παρακολουθούσε την αιματοχυσία του ελληνικού λαού και την απάθεια των ηγετών των μεγάλων κρατών, δέχθηκε με μεγάλη χαρά το αποτέλεσμα της ναυμαχίας και το

θεώρησε ως νίκη των λαών σε πείσμα των αποφάσεων των πολιτικών ηγεσιών. Ο Γάλλος ακαδημαϊκός Πιέρ Αντουάν Λεμπρίν (1785-1873) έγραψε:

Η μάχη του Ναυαρίνου ήταν κατόρθωμα των λαών...Τα πυροβόλα του Ναυαρίνου έγιναν η αρχή νέας περιόδου και ανήγγειλαν θριαμβευτικά την άνοδο της κοινής γνώμης και την ύψωσή της πάνω από τους θρόνους ...^[5].

Η Γαλλική κυβέρνηση και ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος Ι΄ ένωσαν βαθιά ικανοποίηση: απευθυνόμενος ο τελευταίος στην εθνοσυνέλευση, είπε: « Η απρόοπτη ναυμαχία στο Ναβαρίνο απέβη ημέρα δόξας για το ναυτικό μας»^[6] Είναι επίσης χαρακτηριστικό πως καθώς η ναυμαχία αρχίζει να απεικονίζεται ευρύτατα στην Ευρώπη μέσα από ζωγραφικούς πίνακες, λιθογραφίες και χαλκογραφίες, ο κυριότερος όγκος των έργων αυτών προέρχεται από την Γαλλία που χαιρέτησε θερμά την κατάληξή της.^[7]

Στη Βρετανία πολλοί κατέκριναν την απόφαση του Κόδριγκτον ως βιαστική, άχρηστη, αντι-πολιτική, και εκτίμησαν ότι επεκτείνει την ισχύ της Ρωσίας στην Ανατολική Ευρώπη. Η κυβέρνηση έστειλε τον υποναύαρχο Sir John Gore να υποβάλει στον Κόδριγκτον μια σειρά 10 ερωτημάτων για να διερευνήσει την υπόθεση. Τα ερωτήματα προέρχονται από τον Υπουργό Εξωτερικών, Λόρδο Dudley (του κόμματος των Τόρις), και διαβιβάστηκαν μέσω του Ναυαρχείου. Αυτά επιδόθηκαν στον Κόδριγκτον την 4 Δεκεμβρίου, μαζί με φιλοφρονήσεις και την ανακοίνωση ότι προήχθησαν πολλοί από τους αξιωματικούς του. Ο Κόδριγκτον απάντησε επισυνάπτοντας και διάφορα ντοκουμέντα, μεταξύ των οποίων και εμπιστευτικές επιστολές του Κάνινγκ ο οποίος του συνιστά να μην επιδιώξει την πολεμική εμπλοκή αλλά αν χρειαστεί να χρησιμοποιήσει τα κανόνια για να εφαρμόσει τη συνθήκη ειρήνης και να εμποδίσει τον εφοδιασμό στρατευμάτων του Ιμπραήμ. Ο Κόδριγκτον προσθέτει ότι ο Ιμπραήμ απειλούσε με εκδίκηση και καταστροφή όλη την Πελοπόννησο και τους άμαχους κατοίκους της. Επισυνάπτει αναφορές υφισταμένων του, όπως αυτή του Χάμιλτον, που αναφέρουν τις πράξεις του Ιμπραήμ.

Έτσι η Μεγάλη Βρετανία πήρε αποστάσεις από το γεγονός: Οι διάδοχοι του πρωθυπουργού Τζωρτζ Κάνινγκ, η κυβέρνηση Γουέλινγκτον, θεωρώντας

την πολιτική του προκατόχου τους υπερβολικά αντιοθωμανική και αποσκοπώντας στην ενίσχυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως ανάχωμα σε πιθανή κάθοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο, χαρακτήρισαν τη ναυμαχία και το αποτέλεσμα της ως απρόοπτο συμβάν, (untoward event), κατά τις προγραμματικές δηλώσεις της τον Ιανουάριο του 1828.^[8] Το 1828 ο Κόδριγκτον απηλλάγη από τα καθήκοντά του με το αιτιολογικό ότι επέτρεψε τη μεταφορά Ελλήνων σκλάβων από την Πελοπόννησο προς την Αλεξάνδρεια μέσα στα πλοία του Ιμπραήμ που αποχωρούσαν.

Ο Γάλλος ναύαρχος Δε Ριγνύ που έλαβε μέρος στη Ναυμαχία του Ναβαρίνου το 1827. Επιζωγραφισμένη λιθογραφία του Levilly. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Συλλογή.

Είχε προηγηθεί θόρυβος στο Κοινοβούλιο και την κοινή γνώμη όταν τους πρώτους μήνες του 1828 έφτασαν οι πληροφορίες ότι 5.500 Έλληνες, κυρίως γυναίκες και παιδιά, πωλούνταν στα σκλαβοπάζαρα της Αλεξάνδρειας, κάτι που έφερε σε δύσκολη θέση τη βρετανική κυβέρνηση. Ο Κόδριγκτον απολογήθηκε λέγοντας ότι δεν είχε λάβει διαταγές να αναχαιτίζει πλοία και να κάνει νηοψίες.^[9]

Στον αντίποδα αυτής της επίσημης στάσης της κυβέρνησης και του βρετανικού τύπου κινήθηκε το αγγλικό θέατρο το οποίο με παραστάσεις του τίμησε την νίκη των τριών συμμαχικών στόλων για μια μακρά περίοδο, από τον Νοέμβριο του 1827 και για όλη τη διάρκεια του 1828.^[10] Η τουρκική κυβέρνηση αντέδρασε με οργή και απειλές χωρίς να καταφύγει σε ακρότητες. Αυτό οφειλόταν στο ότι θεωρούσε πως η ναυμαχία δεν θα είχε συνέπειες και ότι αν προέβαινε σε θηριωδίες θα ερχόταν σε σύγκρουση με τη μισή Ευρώπη.

Η αποτίμησή της.

Η συνδυασμένη οθωμανική και αιγυπτιακή αρμάδα καταστράφηκε από συμμαχική βρετανική, γαλλική και ρωσική ναυτική δύναμη. Είναι η τελευταία σημαντική ναυμαχία στην ιστορία που διεξήχθη εξ ολοκλήρου με ιστιοφόρα σκάφη. Επίσης ποτέ στην ιστορία του πολέμου των κανονιοφόρων ιστιοφόρων δεν βρέθηκαν τόσα πολλά πλοία, με τόσο μεγάλη δύναμη πυρός, συγκεντρωμένα σε ένα τόσο περιορισμένο χώρο.^[11]

Οι συγκεντρωμένοι στόλοι των τριών μεγάλων δυνάμεων συνιστούσαν ισχυρή ναυτική δύναμη. Αν και υστερούσαν αριθμητικά του συνδυασμένου οθωμανοαιγυπτιακού στόλου, τόσο σε αριθμό πλοίων όσο και σε μεγάλα πλοία και σε αριθμό πυροβόλων, η τριμερής πλευρά υπερτερούσε σε πειθαρχία, εκπαίδευση και ιδίως σε πείρα στον θαλάσσιο πόλεμο- κυρίως από ναυμαχίες μεταξύ Άγγλων και Γάλλων. Επιπλέον τα πυροβόλα τους, αν και λιγότερα-1324 η τριμερής και 2240 οι Τουρκοαιγύπτιοι- ήταν μεγαλύτερα και επομένως ισχυρότερα σε δύναμη πυρός.^[12]

Η καταβύθιση του οθωμανικού μεσογειακού στόλου έσωσε την Ελληνική Επανάσταση από την κατάρρευση προς την οποία έβαινε μετά από 6 και

πλέον χρόνια άνισου αγώνα του ελληνικού λαού εναντίον δυνάμεων που επιστράτευε η Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα Βαλκάνια, την Μικρά Ασία, τη Μέση Ανατολή, τη Βόρεια Αφρική, ακόμα και τη Δυτική Ευρώπη (σημειώνεται ότι κατά την ναυμαχία σε πολλά Αιγυπτιακά πλοία επέβαιναν Γάλλοι αξιωματικοί). Αργότερα απαιτήθηκαν δύο πρόσθετες στρατιωτικές παρεμβάσεις, από τη Ρωσία υπό μορφή ρωσο-τουρκικού πολέμου (1828-9) και από μια γαλλική εκστρατευτική μονάδα στην Πελοπόννησο (γνωστή ως Εκστρατεία του Μωριά), προκειμένου να επιτευχθεί η απόσυρση των οθωμανικών δυνάμεων από την κεντρική και νότια Ελλάδα και να εξασφαλιστεί η Ελληνική ανεξαρτησία.

Οι Γάλλοι, μετά από μια μεγάλη περίοδο περιθωριοποίησης που ακολούθησε, την ήττα του Ναπολέοντα, έβρισκαν ξανά τη θέση τους ανάμεσα στις δυνάμεις της Ευρώπης και το Ναυαρίνο θεωρήθηκε μία από τις αποδείξεις του ενεργού ρόλου που κλήθηκαν και πάλι να αναλάβουν στη διαχείριση των ευρωπαϊκών υποθέσεων.^[13] Επίσης η νίκη αυτή ήταν γι' αυτούς μια ηθική ικανοποίηση για την αξία του πολεμικού τους ναυτικού, «που τόσο είχε ταπεινωθεί από την πανωλεθρία του Τραφάλγκαρ».^[14]

Παραπομπές:

1. ↑ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ', σ. 468.
2. ↑ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ', σ. 468.
3. ↑ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ', σ. 468.
4. ↑ Edward Pelham Brenton, πλοίαρχος, The Naval History of Great Britain, from the Year MDCCLXXXIII. to MDCCCXXXVI. Vol. 2. London, 1837, σελ. 610 κ.ε.
5. ↑ Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Έκδοση 5η Π. Καρολίδου, Ελευθερουδάκης, Αθήνα, 1925, τομ. ΣΤ', σελ. 184-192.
6. ↑ Βασίλης Καρδάσης, «Πλήγμα για την εξωτερική πολιτική της Αγγλίας», στο: Συλλογικό, Η ναυμαχία του Ναυαρίνου. Το ατυχές γεγονός που έσωσε την Ελλάδα, Ε Ιστορικά-Ελευθεροτυπία, τ/χ.1 (21 Οκτωβρίου 1999), σελ.42.

7. ↑ Μάνος Στεφανίδης, «Ναβαρίνο: Εικονογραφία και αγιογραφία», στο: Συλλογικό, Η ναυμαχία του Ναυαρίνου. Το ατυχές γεγονός που έσωσε την Ελλάδα, Ε Ιστορικά-Ελευθεροτυπία, τ/χ.1 (21 Οκτωβρίου 1999), σελ.46.

8. ↑ Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, Ο αγώνας για την ελληνική ανεξαρτησία. Πολιτική και στρατηγική των Ελλήνων και της οθωμανικής αυτοκρατορίας 1821-1832, εκδ.Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1996, σελ.293-294.

9. ↑ Brenton, σ. 636-638.

10. ↑ Στέργιου Φασουλάκη, «Ο αντίκτυπος στο αγγλικό θέατρο», στο: Συλλογικό, Η ναυμαχία του Ναυαρίνου. Το ατυχές γεγονός που έσωσε την Ελλάδα, Ε Ιστορικά-Ελευθεροτυπία, τ/χ.1 (21 Οκτωβρίου 1999), σελ.49.

11. ↑ Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, όπ.π., σελ.266.

12. ↑ όπ.π., σελ.265.

13. ↑ Νατάσα Καστρίτη, Η Ελλάδα του 21' με τη ματιά των φιλελλήνων. Γαλλική φιλελληνική παραγωγή από τις συλλογές του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, εκδ.Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα, 2006, σελ.74.

14. ↑ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, «Η ναυμαχία του Ναβαρίνου-Η σύγκρουση-Ο αντίκτυπος», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ.ΙΒ (1975),σελ.468.

Πηγές.

- Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, Ο αγώνας για την ελληνική ανεξαρτησία. Πολιτική και στρατηγική των Ελλήνων και της οθωμανικής αυτοκρατορίας 1821-1832, εκδ.Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1996.

- Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, «Η ναυμαχία του Ναβαρίνου-Η σύγκρουση-Ο αντίκτυπος», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ.ΙΒ (1975),σελ.466-469.

- Διονύσιος Κόκκινος, Η Ελληνική Επανάσταση, τομ.11, εκδ. Μελισσα, Αθήνα, 1959, σελ.263-310.

- Συλλογικό, Η ναυμαχία του Ναυαρίνου. Το ατυχές γεγονός που έσωσε την Ελλάδα, Ε Ιστορικά-Ελευθεροτυπία, τ/χ.1 (21 Οκτωβρίου 1999).

Περαιτέρω βιβλιογραφία:

- Δημήτρης Λουλές, Ο βρετανικός τύπος για τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, Μνήμων 7 (1978-1979),σελ.1-11.
- Ι.Κ. Βασδραβέλλης, Η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και η ναυμαχία του Ναυαρίνου, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973.
- Δημ. Φωκά, Η Ναυμαχία του Ναυαρίνου, Αθήνα, 1927.
- Μ.Γ.Σίμψας, Ναυαρίνον, η Ναυμαχία που εθεμελίωσε την ελευθερία της Ελλάδος, 1974.
- Σίμων Κατακουζηνός, Η Ναυμαχία του Ναυαρίνου, 1925.
- Κ.Μ. Γουντχάουζ, Η Ναυμαχία του Ναβαρίνου, Εκδόσεις Κουλουφάκου για λογαριασμό των Εκδόσεων Βασ. Π. Καλδής, Αθήνα 1977.
- Ιωάννης Δημάκης, «Η απήχηση της Ναυμαχίας του Ναυαρίνου στην ιστοριογραφική, λογοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή στην Ευρώπη της εποχής», στο:Πρακτικά του Στ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), τομ. 3ος Αθήναι , 2001-2002, σελ. 144-160.

Πηγή : <https://syndesmos1971.wordpress.com/>